

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ХІХ СТ. ЄВГЕНІЯ (БОЛХОВІТІНОВА) З УДОСКОНАЛЕННЯ СТАНУ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ ЄПАРХІЇ

кандидат історичних наук, Баранова Н. В.

Київський Університет імені Бориса Грінченка, Україна, м. Київ

На сучасному етапі розбудови української держави виключно важливим є переосмислення багатьох проблем її історії. На особливу увагу заслуговують питання, пов'язані з розкриттям життєвих шляхів визначних церковних діячів ХІХ столітті, яких по праву можна назвати справжніми духовними провідниками. Зважаючи на те, що імена багатьох з них ще до сьогодні залишаються невідомими, наше дослідження, присвячене діяльності митрополита Київського і Галицького Євгенія (Болховітінова) на ниві духовної просвіти ми вважаємо вельми актуальним. Бо звернення до прикладу його життя та справжньої апостольської діяльності допоможе нам, а найголовніше нашим духовним лідерам віднайти істину, яка б базувалася на ідеалах християнської моралі та справжньої віри.

Ключові слова: церковний діяч, духовний провідник, митрополит Київський і Галицький, християнська мораль, ідеали віри, духовна освіта.

Баранова Н. В. Деятельность Киевского митрополита ХІХ в. Евгения (Болховитинова) по совершенствованию состояния духовного образования епархии/ Киевский Университет имени Бориса Гринченко, Украина, г. Киев

На современном этапе развития украинского государства исключительно важным является переосмысление многих проблем ее истории. Особого внимания заслуживают вопросы, связанные с раскрытием жизненных путей выдающихся церковных деятелей ХІХ столетия, которых

по праву можно назвать настоящими духовными лидерами. Учитывая то, что имена многих из них еще до сих пор остаются неизвестными, наше исследование, посвященное деятельности митрополита Киевского и Галицкого Евгения (Болховитинова) на ниве духовного просвещения мы считаем весьма актуальным. Потому что обращение к примеру его жизни и настоящей апостольской деятельности поможет нам, а самое главное нашим духовным лидерам, найти истину, которая базировалась бы на идеалах христианской морали и истинной веры.

Ключевые слова: церковный деятель, духовный лидер, митрополит Киевский и Галицкий, христианская мораль, идеалы веры, духовное образование.

Baranova N. The activities of the Metropolitan of Kiev of nineteenth century. Eugene (Bolkhovitinov) for improving the state of spiritual education of the diocese / Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

At the present stage of development of the Ukrainian state many problems of its history became crucial rethink. Particularly noteworthy issues related to the disclosure of the ways of life of high church leaders of the nineteenth century, which was truly authentic spiritual leaders. Given the fact that the names of many of them before today remains unknown, we consider our study on the activity of Metropolitan of Kyiv and Galician Eugene (Bolkhovitinov) in the field of spiritual enlightenment very important. For example, an appeal to his real life and apostolic activity will help us, and most importantly our spiritual leaders to find the truth that is based on the ideals of Christian morality and true faith.

Keywords: church leader, spiritual leader, Metropolitan of Kyiv and Galician, Christian morality, ideals of faith, spiritual education.

На сучасному етапі розбудови нашої держави, коли відбувається процес трансформації суспільства, а разом з ним і переоцінка справжніх життєвих цінностей, на перший план у розвитку України почали виходити такі пріоритетні поняття, як освіта, культура, духовність. Але, незважаючи на

деяку позитивну динаміку, ще не можна сказати, що така важлива царина, як, зокрема, освіта, яка має потенціал на рівні з національною церквою сформувати духовність нації, знаходиться сьогодні на належному і гідному рівні. Одна з причин цього криється в недостатньому усвідомленні особами, які стоять за кермом нашого освітнього процесу, його першочергової важливості для розвитку українського народу. В ситуації, яка склалася, не зайвим було б звернутися до досвіду деяких особистостей недалекого минулого, приклад освітньої діяльності яких може стати корисним не тільки для сучасних керівників освітніх відомств, а й для політиків.

Однією з таких непересічних особистостей, яка може стояти в одному ряду з передовими освітянами свого часу, є Київський митрополит Євгеній (Болховітінов) (1767 – 1837). Саме його діяльність, важливе місце в якій відводилося просвітництву, мала великий вплив на розвиток Київської єпархії, всієї тогочасної України і не втратила сьогодні своєї актуальності. Але якщо церковно-суспільної діяльності Є. Болховітінова присвячено багато періодичних статей та монографічних досліджень, то його діяльність у сфері освіти залишається ще недостатньо дослідженою. Серед наукових робіт, в яких знайшла відображення освітянська діяльність митрополита Євгенія в Київській єпархії, слід зазначити дослідження науковців XIX – початку XX століття Орловського П. [1]; Карпова С. [2] Пономарьова С. [3], Титова Ф. [4]; Малишевського І. [5] й роботи сучасних науковців Шипа Н. [6] та Сарбея В. [7].

Однак, незважаючи на наявну кількість наукових праць, зазначимо, що обрана нами тема вимагає подальшого дослідження, бо є дуже важливою і актуальною. Аналіз та ретельне й неупереджене вивчення освітянської діяльності Є. Болховітінова може стати підґрунтям для успішного розвитку сьогочасного освітнього процесу.

До призначення на посаду Київського митрополита Євгенія (Болховітінова) у 1822 році духовна освіта в Київській єпархії знаходилась у вельми незадовільному стані. Церковний клір здебільшого складався з осіб,

рівень освіти яких не відповідав часом рівню посади, яку вони займали. Реформа системи духовної освіти, одним з авторів якої був і Є.О. Болховітінов, тоді ще петербурзький вікарій [8, с. 94], проходила досить невдало саме в Київській єпархії. Священно - та церковнослужителі неохоче віддавали своїх дітей до подібних навчальних закладів, тим самим демонструючи своє нерозуміння їхньої важливості. Крім того, училищні споруди знаходились в такому невідповідному стані, що вимагали ґрунтовної перебудови й значного розширення, а між тим єпархіальних коштів для цього не вистачало.

Зважаючи на це, сфера духовної освіти в Київській єпархії на початку 20-х років XIX століття потребувала активного втручання з метою позитивних змін. Тож призначення у 1822 році на Київську митрополичу кафедру о. Євгенія та його наступна п'ятнадцятирічна діяльність в освітянській царині були своєчасними і мали здебільшого прогресивний характер. Хоча в деяких моментах свого урядування він, на відміну від інших церковних ієрархів, і не насаджував «духовного просвещенія малоросійського племені» [8, с. 246], але все ж таки залишався вірним представником російського духовенства і тому був змушений виконувати розпорядження російського царя й Синоду щодо питань духовної освіти.

У 1831 році Євгеній (Болховітінов) з метою духовного просвітництва церковного кліру дозволив причтам найбільш заможних церков на церковні кошти виписувати книги релігійного змісту. Серед них, крім «Библиї,... Пролога, проповедей святителя Тихона, Шестоднева св. Василя Великаго, Описанія кієво-софійскаго собора, Разсужденій о важнѣйшихъ предметахъ христіанской жизни и др. сочиненій», чи не найголовніше місце належало «Поученіям, изданным Св. Синодомъ» [1, с. 23]. Ці твори за особистим розпорядженням митрополита священнослужителі докладно вивчали й повинні були «руководствуясь ими, составляют собственнаго сочиненія проповѣди и, при всякомъ удобномъ случаѣ, наставляютъ православный

народъ въ вѣрѣ и благочестіи, въ благонравіи» й найважливіше «в послушаніи властямъ» [1, с. 23].

Але, незважаючи на деякі поступки Св. Синоду з боку митрополита, його діяльність щодо підвищення освітнього рівня підвладного йому кліру мала й позитивний ефект. Для того, щоб спонукати священнослужителів вивчати істини християнської віри, преосвященний Євгеній наказав благочинним під час піврічного огляду свого повіту екзаменувати їх з православного богослов'я. Від іспиту не звільнялися й причетники. Вони піддавалися випробуванню з Катехізису, церковного статуту, читання й співу. Про підсумки кожної піврічної ревізії благочинні докладно повинні були доповідати преосвященному Євгенію.

Священики, які атестувалися незадовільно, підлягали штрафу, а нерідко викликалися для навчання у Софійський собор. Не атестовані дяки позбавлялися права претендувати на священицький сан. Щодо причетників, які мали незадовільну оцінку знань, то для засвоєння необхідних для отримання звання предметів, преосвященний призначав кілька строків. При цьому кожного разу він погрожував тим, хто недбало ставився до навчання, заборорою користуватися прибутками й ділянками церковного лану та позбавленням посади. Січень 1825 року був призначений останнім терміном, після якого одні причетники, які не витримали екзамен, призначалися церковними сторожами, а інші й зовсім виключалися з духовного звання [1, с. 25]. Така суворість вимог до духовенства була виправданою: священик повинен був не тільки досконало знати богослов'я, але й своєю освіченістю подавати приклад мирянам.

У зв'язку зі скороченням кількості неосвічених серед єпархіального кліру, митрополит Євгеній вирішив провести суворий відбір серед кандидатів не тільки на священицький та дияконський сан, але й поміж претендентів на причетницькі посади. Кандидата на кожну церковну ступінь преосвященний відсилав спершу до екзаменатора, яким був ключар Софійського собору, потім до вікарія й нарешті екзаменував сам. Ті особи, які не складали іспит,

не отримували церковного ступеня, на який претендували. Митрополит Євгеній не звільняв від екзамену не тільки тих, хто закінчував курс семінарського й академічного навчання, але навіть наставників усіх духовних навчальних закладів, тим самим забезпечуючи всім рівні умови.

Ставлячи собі за мету підняти освітній рівень єпархіального кліру, о. Євгеній тримав під своїм контролем усі питання, пов'язані зі справою удосконалення духовного просвітництва. Особливо митрополит переймався збільшенням кількості фахових навчальних закладів у своїй єпархії. І його зусилля практично завжди увінчувалися успіхами. Так, 23 травня 1827 року Комісія духовних училищ повідомила преосвященного, що «по ходатайству его, послѣдовало Высочайшее разрешѣніе на пріобрѣтеніе, для училищного вѣдомства, мѣста, принадлежащаго кіевскому петропавловскому греческому монастырю, подѣ постройку новаго корпуса для семинаріи, и на отпускъ суммъ, какъ для уплаты за это мѣсто 5,610 р., такъ и на самую постройку семинарскаго корпуса 170,910 р. 55 к.» [1, с. 26].

Наказавши 31 травня 1827 року почати спорудження нової семінарської будівлі, преосвященний, разом з тим, наказав єпархіальному духовенству віддавати своїх дітей у повітові училища під загрозою штрафу. Митрополит обіцяв, що ті, хто закінчить курс навчання, завжди матимуть перевагу перед тими, у кого не буде духовної освіти. Ця вимога о. Євгенія подіяла-таки на батьків і призвела до того, що кількість учнів стало зростати – спершу в повітових училищах, а потім і в семінарії, спорудження будівлі якої було завершено в 1830 році. Випускники, що закінчили курс семінарського навчання, дійсно, за обіцянкою митрополита, завжди мали пріоритет перед тими, хто не мав духовної освіти. Така справедлива оцінка навчальних досягнень з боку о. Євгенія була найбільш діючим засобом для заохочення працелюбності семінаристів. Є. Болховітінов особисто слідкував за ходом освіти духовного юнацтва, зокрема, проводив річні іспити не тільки в семінарії, а й у повітових училищах.

Особлива його увага, в контексті духовної освітньої діяльності, була прикута до новоутвореної Київської Духовної Академії. Хоча саме він стояв біля витоків реформи духовних шкіл [10, с. 19], в результаті яких була знищена Києво-Могилянська академія, що для тогочасної України стало фактом болючим і різко негативним [11, с. 13], ставши Київським митрополитом Євгеній (Болховітінов) дуже багато зробив, щоб за рівнем освіти Київська Духовна Академія стояла не нижче ліквідованої Могилянської.

Будучи глибоко обізнаним з проблемами духовного просвітництва та використовуючи наукові сили Академії, Є. Болховітінов 18 грудня 1823 року відкрив її Конференцію, обов'язками якої була розробка методик викладання, переклад і складання богословських творів, розробка пам'ятників руської церковної історії тощо. В Конференція складалася з дійсних і почесних членів та членів-кореспондентів. Дійсними членами були єпархіальний архієрей, ректор академії, ординарні професори з усіх предметів; почесними – усі члени Комісії духовних училищ. Пізніше за пропозицією митрополита Євгенія почесними членами стали єпископи саратовський М. Платонов і пермський М. Леонтович, які принесли Київській Академії велику користь своїми працями [4, с. IX].

Конференція проводила урочисті й загальні збори, екзамени й присудження вчених ступенів: студента, кандидата, магістра, доктора. Зазначимо, що практика присвоєння вчених ступенів у XIX столітті значно відрізнялась від теперішньої. Творам студентів, як важливому засобу інтелектуального розвитку, надавалось першочергове значення в Академії. Першою, запропонованою особисто митрополитом темою для студентських творів, була: «Исследование о древнейшей в Киеве церкви св. Ильи, в которой присягали Игореви и варяго - руссы в 945 г.» [5, с. 595]. Зазначимо, що архіпастир не тільки надавав тему, але й обґрунтовував її важливість, ставив перед дослідниками завдання й намічав програму дій. Найкращі праці відбиралися митрополитом для публікації. Академія відсилала їх в інші

духовні навчальні заклади, церковним сановникам та іншим зацікавленим особам.

Творів писалось багато й за їх якістю студентам надавались вчені ступені, які підлягали схваленню Комісією духовних училищ. Випускники академії зі званням студента мали такі ж права, як і випускники університету. Випускників зі ступенем кандидата могли залишити при академії на посаді наставника й вони могли претендувати на бакалавра або ад'юнкт-професора.

Ступінь магістра надавалась за відмінні успіхи в філософії, словесних і богословських науках. На докторський ступінь могли претендувати магістри й кандидати за ґрунтовне дослідження з обраного предмету. Але, незважаючи на добре відпрацьовану систему наукової роботи Духовної академії, траплялися випадки суб'єктивного, а інколи й упередженого ставлення до неї з боку Комісій духовних училищ. Так, наприклад, у 1825 році частина студентів Академії відмовлялася писати крім звичайних курсових робіт ще по дві або три праці з богослов'я й історії церкви російської, а не всесвітньої.

Внаслідок цього на Академію та її вихованців упала підозра в недостатньому рівні підготовки. Протектор Київської Академії митрополит Євгеній знаходився в цей час в Петербурзі в якості члена Комісії духовних училищ і став на захист її честі. Він висловив у листі до ректора своє незадоволення, а також переконання в силі авторитету цього прославленого навчального закладу. «Счастье и для Вас, – писал он, – что я здесь. А прежние временщики замышляли даже уничтожить Киевскую Академию и обратить в семинарию, дабы свет истекал только отселе и из Москвы!!! Но сего стыда не открывайте никому» [2, с. 206].

Бажаючи послабити недовіру Комісії духовних училищ, митрополит своїм авторитетом і впливом на Академічну Конференцію прагнув позбавити духовне просвітництво схоластичних зразків. Для цього в навчальному плані багато часу відводилося не тільки вивченню церковної історії, а й філології й особливо філософії. Відомо, що в період урядування Є. Болховітінова, як патрона Київської духовної академії, міністерство народної освіти і духовних

справ своїми діями всіляко утискало філософію. Але спроби реакційного впливу «згори» на Київську Духовну Академію не мали успіху. У 30-ті роки XIX століття рівень викладання філософії в ній за безпосереднього керівництва о. Євгенія був не нижчий, ніж у найкращих європейських університетах, а латинська мова використовувалась як допоміжна для читання давніх творів або тих, які ще не були перекладені новими європейськими мовами.

Митрополит Євгеній піклувався про забезпечення служителів культу й учнів духовних навчальних закладів, зокрема Київської Духовної Академії, необхідною літературою. За його проханням студенти здійснювали переклади церковних книг з латинської й польської мов на російську. Так, 24 квітня 1824 року за пропозицією митрополита цензурний комітет просив Конференцію утвердити до друку переклад з польської мови твору «Совет молодому проповіднику». Пропозиція була прийнята й було вирішено надрукувати зазначену брошуру тиражем 1200 екземплярів за рахунок відсотків від пожертв, а потім роздати її студентам Академії, відіслати в семінарії та пустити в продаж для усіх бажаючих [4, с. 9].

Переклад з латинської мови в кількості більш ніж 1000 листів, перевірений та опрацьований Є. Болховітіновим, був надісланий Конференції на зібранні 22 грудня 1827 року для схвалення й відправлення на розгляд Синоду [4,с.31–32]. В кінці 1830 року Конференція на прохання митрополита ухвалила рішення про перевидання підручника з польської мови, якого так потребували студенти та семінаристи.

Заохочуючи наукові інтереси викладачів і студентів, особливо їх перекладацьку та дослідницьку роботу, митрополит Євгеній, таким чином, стояв у витоків літературного руху православного духовенства в XIX столітті. За його ініціативою випускником академії О. Новицьким, у майбутньому професором Київського університету, був підготовлений твір «О первоначальном переводе Священного Писания на славянский язык». Автор упровадив у життя давню мрію Є. Болховітінова й присвятив цю книгу

йому [6, с. 102], що свідчить про безперечний авторитет Євгенія (Болховітінова) в професорсько-викладацьких колах.

Митрополит Євгеній завжди перебував у тісному контакті зі студентами. За спогадами вихованців академії «архипастырь, посещающа училище ихъ, входилъ въ научныя занятія студентовъ, дѣлалъ имъ опытыя замѣчанія о лучшихъ способахъ къ изученію того или другого предмета, указывалъ на источники свѣдѣній по разнымъ наукамъ и самъ не рѣдко доставлялъ имъ такіе источники» [1, с. 27].

Турбота його Преосвященства, спрямована на підвищення освітнього рівня духовенства, залучення його до науково-літературної діяльності, підкріплювалася фінансовою допомогою. З цією метою він пожертвував гроші, відправивши при цьому в академічне правління лист, який був оголошений на засіданні 12 січня 1834 року. В ньому зазначалося, що державний канцлер граф Н. П. Румянцев, виходячи з доброго ставлення до нього митрополита Євгенія, поклав у Санкт-Петербурзьку опікунську раду 3 тис. крб., «чтобы из ежегодных процентов с сей суммы Киевская академия выдавала награждения тому, кто лучше определит или объяснит какую либо древность. Но как сих процентов ежегодно недостает на награды и на печатанье таковых починений, то я со своей стороны жертвую еще три тысячи рублей на сей же предмет» [4, с. 119].

У січні 1836 року митрополит повідомив академічне правління й додатково пожертвував ще 4 тис. крб. на вказані цілі [4, с. 152]. Ця матеріальна підтримка, безумовно, сприяла розвитку наукових досліджень.

Митрополит Євгеній усебічно сприяв будівництву нової трьохповерхової споруди академії у 1822 – 1825 рр. Відчутною була його підтримка й у відновленні академічного хору.

Отже, зазначимо, що опікунство над Київською Духовною Академією митрополита Євгенія, вимогливість з його боку до викладачів і вихованців сприяли збереженню її авторитету як першочергового центру духовної освіти і науки. Це знайшло своє підтвердження в оголошеному на зборах Академії в

липні 1837 року, вже після смерті Є. Болховітінова, «Кратком обозрении событий и перемен по Киевской академии и по ее учебному округу в продолжении последнего двухлетия». У ньому, зокрема, відзначалося, що протягом п'ятнадцятирічного керування Київською Академією митрополит Євгеній виявляв батьківську турботу відносно неї.

Надалі в «Обозрении» відзначались результати її наукової та навчально-виховної роботи за попередні два роки. Так, за висуненням Академічної Конференції, 14 вихованців отримали ступінь магістра, 8 осіб – ступінь кандидата з правом на магістерство, 31 особа – без зазначеного права. Також відзначалося якісне зростання викладацького складу [4, с. 186 – 187]. Наведені факти дають підставу вважати, що Київська Духовна Академія мала в особі митрополита Євгенія досвідченого й заможного покровителя, який зберіг її авторитет та освітній рівень, підтримуючи її традиції та науковий потенціал.

Різнобічна освіченість і авторитет митрополита забезпечували йому широку відомість, хоча він і не відзначався прагненням до самозвеличення. Як неординарна особистість, він удостоювався різних відгуків, як справедливих, так, часом, і упереджених, особливо відносно своєї освітньої діяльності. Але не можна не погодитися з думкою його біографа про те, що «Є. Болховітінова відрізняла рідкісна сила розуму, дивна проникливість і точність суджень» [3, с. 60].

Освітня діяльність митрополита Євгенія (Болховітінова) хоч і мала іноді суперечливий характер, була в більшості позитивною. І хоч в деяких ключових моментах він, будучи представником російського духовенства, повинен був виконувати розпорядження царя й Синоду, все ж таки, на відміну від усіх інших митрополитів XIX століття, він визнавав окремішність і своєрідність України в освітній царині.

Будучи фундатором багатьох навчальних закладів духовного спрямування, о. Євгеній переймався, щоб за рівнем освіти й науки вони стояли не нижче провідних європейських навчальних установ. Так, у його

особі Київська Духовна Академія отримала патрона, який зміг підняти її освітній та науковий рівень і зберегти авторитет не нижчим, ніж у її попередниці Києво-Могилянської академії.

Наведені факти дають підставу вважати, що Київська єпархія в 1822 – 1837 рр. отримала в особі митрополита Євгенія не тільки релігійного діяча, але й одного з найкращих освітян свого часу, який, будучи етнічним росіянином, розумів і шанував Україну та робив усе можливе, щоб рівень її духовної освіти відповідав рівню провідних країн Європи.

Зважаючи на важливість освітянського доробку Євгенія (Болховітінова) не тільки для минулого, але й для сучасності, доцільним є продовження дослідження в даній царині. Звернення ж до його освітянського досвіду є безперечно не зайвим для духовних очільників сьогодення, особливо тих, хто є відповідальними за розвиток духовно-освітньої сфери, навчання та виховання майбутніх провідників духовності в Україні.

Література

1. Орловский П. Деятельность митрополита Евгения по управлению Киевскою епархией» / П. Орловский . – К. : Университетская типография. – 1868. – 49 с.
2. Карпов С. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский / С. Карпов. – К. : тип. Киево - Печерской Лавры. – 1914. – 27 с.
3. Пономарев С. Материалы для биографии митрополита Евгения / С. Пономарев. – К. : тип. Киево - Печерской Лавры. – 1867. – 17с.
4. Титов Ф. Акты и документы, относящихся к истории Киевской Академии. Отделение III (1796–1869 гг.). Том 5 (1823 – 1869 гг.) – К. – 1915. – С. 8-14.
5. Малышевский И. Деятельность митрополита Евгения в звание председателя Конференции Киевской духовной академии/ И. Малышевский // Труды Киевской духовной академии. – К. – 1867. – Т. IV. – с. 67.

6. Шип Н. Киевская духовная академия во времена митрополита Евгения» // Київський Болховітіновський збірник: Зб. тез доповідей і наук. повідомл. на міжн. укр.-рос. Болховітіновських читаннях, присвячених 225-річчю від дня народження / Н.Шип – К. – 1993. – с. 61 – 73.
7. Сарбей В. Украина в жизни и деятельности Е. А. Болховитинова / В. Сарбей // Київський Болховітіновський збірник: Зб. тез доповідей і наук. повідомл. на міжн. укр.-рос. Болховітіновських читаннях, присвячених 225-річчю від дня народження – К. – 1993. – с. 46-60
8. Федоров В. Русская православная церковь и государство. Синодальный период. 1700—1917. / В. Федоров. – М.: Русская панорама. – 2003. – 154 с.
9. Степовик Д. Історія Києво-Печерської Лаври / Д. Степовик. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2001. – 560 с.
10. Мозгова Н. Київська духовна академія, 1819 – 1920: філософський спадок / Н. Мозгова. – К. : Книга, 2004 . – 318 с.
11. Денисенко Л. Бібліотека Київської духовної академії (1819-1919) / Л. Денисенко. – К. : Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2006 . – 223 с.

Refences:

1. Orlovskiy P. Deyatel'nost' mitropolita Yevgeniya po upravleniyu Kievskoyu eparkhieyu» / P. Orlovskiy . – К. : Universitetskaya tipografiya. – 1868. – 49 s.
2. Karpov S. Yevgeniy Bolkhovitinov kak mitropolit Kievskiy / S. Karpov. – К. : tip. Kievo - Pecherskoy Lavry. – 1914. – 27 s.
3. Ponomarev S. Materialy dlya biografii mitropolita Yevgeniya / S. Ponomarev. – К. : tip. Kievo - Pecherskoy Lavry. – 1867. – 17 s.
4. Titov F. Akty i dokumenty, otnosyashchikhsya k istorii Kievskoy Akademii. Otdelenie III (1796–1869 gg.). Tom 5 (1823 – 1869 gg.) – К. – 1915. – S. 8-14.
5. Malyshevskiy I. Deyatel'nost' mitropolita Yevgeniya v zvanie predsedatelya Konferentsii Kievskoy dukhovnoy akademii/ I. Malyshevskiy // Trudy Kievskoy dukhovnoy akademii. – К. – 1867. – Т. IV. – s. 67.

6. Ship N. Kievskaya dukhovnaya akademiya vo vremena mitropolita Yevgeniya» // Kiïvskiy Bolkhovitinovskiy zbirnik: Zb. tez dopovidey i nauk. povidoml. na mizhn. ukr.-ros. Bolkhovitinovskikh chitannyakh, prisvyachenikh 225-richchyu vid dnya narodzhennya / N.Ship – K. – 1993. – s. 61 – 73.
7. Sarbey V. Ukraina v zhizni ideyatelnosti Ye. A. Bolkhovitinova / V. Sarbey // Kiïvskiy Bolkhovitinovskiy zbirnik: Zb. tez dopovidey i nauk. povidoml. na mizhn. ukr.-ros. Bolkhovitinovskikh chitannyakh, prisvyachenikh 225-richchyu vid dnya narodzhennya – K. – 1993. – s. 46-60
8. Fedorov V. Russkaya pravoslavnaya tserkov i gosudarstvo. Sinodalnyy period. 1700—1917. / V. Fedorov. – M.: Russkaya panorama. – 2003. – 154 s.
9. Stepovyk D. Istoriia Kyievo-Pecherskoi Lavry / D. Stepovyk. – K.: Vydavnychyi viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2001. – 560 s.
10. Mozghova N. Kyivska dukhovna akademiia, 1819 – 1920: filosofskyi spadok / N. Mozghova. – K. : Knyha, 2004 . – 318 s.
11. Denysenko L. Biblioteka Kyivskoi dukhovnoi akademii (1819-1919) / L. Denysenko. – K. : Nats. b-ka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, 2006 . – 223 s.